

Van Boerderij naar Buurderij – Creatieve ideeën voor een nieuw plattelandsbedrijf

**Verslag van twee workshops
d.d. 24 en 25 maart 2004**

Verslag van twee workshops, gehouden op 24 en 25 maart 2004 in Kasteel Groeneveld te Baarn.

*Dr.ir. M.C.H. Wagemans (eindredactie),
InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster,
Utrecht*

Van Boerderij naar Buurderij – Creatieve ideeën voor een nieuw plattelandsbedrijf

**Verslag van twee workshops
d.d. 24 en 25 maart 2004**

InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster
Postbus 19197
3501 DD Utrecht
tel.: 070 378 56 53
internet: <http://www.agro.nl/innovatienetwerk/>

ISBN: 90 – 5059 – 248 – 1

Overname van tekstdelen is toegestaan, mits met bronvermelding.
Rapportnr. 05.3.048 (serie werkdocumenten), Utrecht, maart 2005

Voorwoord

Eind 2003 besloot het bestuur van InnovatieNetwerk om binnen het thema Transitie Duurzame Landbouw gericht aandacht te gaan schenken aan het spoor van verbreding. Dat betekende dat naast de ontwikkelingsrichting van schaalvergroting en specialisatie ook gewerkt moest worden aan concepten die de verbreding van de landbouw zouden kunnen ondersteunen.

Bij de ontwikkeling van nieuwe concepten is het belangrijk dat we een goed zicht hebben op onderliggende problemen. Daarom is begonnen met een patroonanalyse van de verbreding van de landbouw. Waarom komen op zichzelf vernieuwende initiatieven moeilijk van de grond? Waarom lopen projecten vast of leveren ze veel minder op dan wat bij aanvang de bedoeling was? In mei 2004 is het rapport “Van Boerderij naar Buurderij” uitgebracht, waarin een institutionele analyse is gepresenteerd. De analyse mondde uit in een ontwerpbehoefte voor een nieuw type plattelandsonderneming, een buurderij. Voor de inhoud verwijs ik korthedshalve naar het rapport.

Om tot nieuwe ontwerpen te komen, is creativiteit nodig. Daarom is besloten om een aantal creatieve personen uit te nodigen om met elkaar ideeën te ontwikkelen die van nut kunnen zijn bij het maken van nieuwe ontwerpen. Er werden in het voorjaar twee workshops georganiseerd. Aan 24 deskundigen uit verschillende disciplines werd gevraagd om te brainstormen over de ontwikkeling van een geheel nieuw plattelandsbedrijf. Dat leverde veel resultaten op in de vorm van ideeën en concepten; soms voor de hand liggend, soms verrassend en soms wellicht futuristisch.

De resultaten treft u aan in dit document. Nodeloos te zeggen dat lang niet alle uitkomsten ook haalbaar zijn in de huidige praktijk. Sterker nog, ingrijpende vernieuwingen staan bijna per definitie op gespannen voet met de praktijk. Maar bij het ontwikkelen van nieuwe ontwerpen kunnen ze van waarde zijn.

Met dank aan de deelnemers van beide workshops zullen bovenstaande resultaten dan ook worden gebruikt bij het ontwerpen van een nieuw type plattelandsonderneming. Ontwerpen die in zowel economisch, ecologisch als in sociaal-cultureel opzicht perspectiefvol moeten zijn. De komende maanden zullen dan ook verschillende partijen aan de slag gaan met deze ontwerpopgave om uiteindelijk een concept voor de ‘buurderij’ te ontwikkelen waar boeren en burgers met elkaar eigendom, beheer en profijt evenwichtig en succesvol hebben georganiseerd. Voor de ontwerpers betekenen deze workshops een prachtige inspiratiebron waaruit zij kunnen putten.

Ik nodig u uit kennis te nemen van deze ideeën. Misschien brengen ze u op nieuwe ideeën. Of ziet u mogelijkheden deze ideeën te verrijken.

Ik wens u veel leesplezier en inspiratie.

*Dr. G. Vos,
Directeur InnovatieNetwerk Groene Ruimte
en Agrocluster.*

Inhoudsopgave

	Blz.
Voorwoord	i
1. Inleiding	1
1.1. Een geheel nieuw plattelandsbedrijf	2
2. De organisatie van de workshops	5
3. De concepten van workshop I	7
4. De concepten van workshop II	9
5. Hoe gaan boeren en burgers in 2014 met elkaar om?	111
Bijlagen:	
1. Lijst van deelnemers aan workshop I	17
2. Resultaten brainstorm workshop I	19
3. Lijst van deelnemers aan workshop II	21
4. Resultaten brainstorm workshop II	23

1. Inleiding

Op het terrein van plattelandsverbreding is in Nederland al veel gebeurd. Er is sprake van tal van initiatieven. Ondernemers zijn met nieuwe activiteiten gestart. Sommigen ontwikkelden een neventak in de sector van recreatie en toerisme, anderen begonnen met zorglandbouw. Weer anderen startten met de verwerking van producten op eigen bedrijf en namen ook de afzet in eigen hand. Ook agrarisch natuurbeheer is langzamerhand een geaccepteerde functie.

Verbreding van de landbouw is binnen de visie van InnovatieNetwerk een belangrijke ontwikkelingsrichting. Niet in alle regio's zijn immers de omstandigheden voor een op de wereldmarkt concurrerende landbouw gunstig. Dat geldt zeker in gebieden waar er sprake is van belangrijke natuur- en landschapswaarden. Schaalvergroting stuit dan vaak op problemen. Ingrepen in de bedrijfsvoering die tot kostenverlaging leiden, staan vaak op gespannen voet met beleidsregels van Rijk, provincies en/of gemeenten. Toch is het belangrijk dat ook in deze regio's landbouw behouden blijft. Landbouw hoort van oudsher in deze regio's thuis en heeft meer dan enkel een economische betekenis. Het zoeken naar nieuwe vormen van landbouw is dus relevant.

Maar er is ook sprake van urgentie. Het aantal bedrijven neemt af. De opvolgings-situatie is vaak ongunstig. Er is dringend behoefte aan een nieuw perspectief. Tegelijkertijd moet worden vastgesteld dat de omslag naar verbreding minder hard loopt dan velen zouden wensen. Succesvolle initiatieven vinden vaak zo snel navolging dat het aanbod de vraag gaat overtreffen. Of bestaande afzetkanalen bieden onvoldoende perspectief. Of vernieuwing stuit op regels en voorschriften.

De kernvragen die het InnovatieNetwerk Groene Ruimte & Agrocluster zichzelf eind 2003 stelde, luiden als volgt: Wat is nu precies het kernprobleem in de breekbare relatie tussen landbouw en platteland? Waarom loopt het proces van de verbreding van de landbouw zo traag? Welke nieuwe ideeën kunnen worden ontwikkeld die er mede toe kunnen leiden dat de ontwikkeling naar plattelandsvernieuwing wordt versneld en versterkt? Deze problematiek is zo veelkleurig en zo complex dat het telkens weer lastig blijkt om er grip op te krijgen. Anders gezegd, het is wenselijk om de analyse scherper te maken en zo de focus voor vernieuwingsopgaven beter in beeld te krijgen. In het rapport "Van Boerderij naar Buurderij", dat InnovatieNetwerk in mei 2004 publiceerde, wordt een dergelijke analyse gepresenteerd. Deze analyse mondde uit in de wenselijkheid om een nieuw type plattelandsbedrijf te ontwerpen: een buurderij.

1.1. Een geheel nieuw plattelandsbedrijf

In de kern gaat het om een ontwerp van een geheel nieuw plattelandsbedrijf. Een bedrijf dat enerzijds voedsel produceert en dat anderzijds allerlei andere producten/diensten aanbiedt. In vergelijking met de bestaande praktijk van individuele gezinsbedrijven die neveninkomsten zoeken, zoals via de productie en afzet van streekproducten en het beheer van natuur en landschap, zou zo'n ontwerp moeten afwijken van bestaande initiatieven op het vlak van de verhouding tussen eigendom, beheer en profijt. Duidelijk zal zijn dat het daarbij gaat om ingrijpende veranderingen. We noemen enkele aspecten.

De regeling met betrekking tot de eigendom

De wijze waarop het eigendomsrecht is geregeld, is binnen onze maatschappij een belangrijk fundament. Logisch ook, want op deze wijze hebben wij vastgelegd hoe we willen omgaan met het onderscheid tussen mijn en dijn. Zou dat niet goed geregeld zijn, dan zou er sprake zijn van een permanente bron van conflicten. We hebben er dus belang bij dat we dergelijke rechten nauwkeurig vastleggen en ook juridisch beschermen. Maar tegelijkertijd heeft iedere regeling van de eigendom ook zijn keerzijde. De consequentie is dat veranderingen, hoe noodzakelijk ook, slechts van de grond kunnen komen wanneer ze passen binnen de regelingen met betrekking tot de eigendom. Zo beschouwd kan de wijze waarop de eigendom is geregeld een belangrijke sta-in-de-weg zijn bij vernieuwing. Zo vindt natuurontwikkeling plaats via verwerving, overigens op vrijwillige basis, van landbouwgronden. Als een boer/eigenaar niet wil verkopen, staat het proces stil. Dat roept de vraag op of er een nieuwe vorm van eigendom mogelijk is, waarbij de rechten van eigendom, beheer/exploitatie en genot op een andere wijze worden geregeld.

De verhouding tussen publiek en privaat

In iedere samenleving is het noodzakelijk om afspraken te maken met betrekking tot de vraag welke taken door de overheid worden uitgeoefend en welke taken worden overgelaten aan het particuliere initiatief en aan het vrije spel van vraag en aanbod. Dat geldt ook voor de inrichting en het beheer van het landelijke gebied. Enerzijds is sprake van economische functies die door de markt worden gereguleerd, anderzijds berust de verantwoordelijkheid voor bijvoorbeeld natuur voornamelijk bij de overheid. Ook voor zover daarbij een taak is weggelegd voor de grote terreinbeherende instanties als Natuurmonumenten en de Provinciale Landschappen, gebeurt dat binnen een strak beleidsmatig kader.

Herordening van functies

In de huidige praktijk combineert een landbouwbedrijf voedselproductie met het beheer van het landelijke gebied. De beheerfunctie is thans min of meer een functie die impliciet wordt vervuld. Het is nu eenmaal onlosmakelijk en logisch verbonden met het produceren van landbouwproducten. Voor de beheerfunctie bestaat er geen eigenstandig systeem van vergoedingen, enkele specifieke regelingen daargelaten. Degenen die van het landschap genieten, doen dat zonder dat zij tot betaling kunnen worden verplicht. Alleen met betrekking tot de gebieden die onderdeel vormen van de (toekomstige) Ecologische Hoofd Structuur (EHS) kan een ondernemer beheercontracten afsluiten, overigens in een erg bureaucratische context.

Betrokkenheid van burgers

Thans is een burger bij de activiteiten van een landbouwbedrijf betrokken doordat hij voedsel koopt en consumeert. Dat is in het algemeen een zwakke en anonieme relatie. Doorgaans weet de consument niet van welk bedrijf de door hem gekochte producten afkomstig zijn. Ook de verantwoordelijkheid voor het platteland is complex georganiseerd, waarbij er sprake is van partijen als ministeries, provincies, gemeenten, waterschappen en grote maatschappelijke organisaties die voor een individuele burger geen “gezicht” hebben. Dat roept de vraag op of het mogelijk is om nieuwe vormen van betrokkenheid tussen burgers en het platteland te ontwikkelen. Op welke punten zou die participatie betrekking kunnen hebben? En op welke wijze zou dat kunnen? Als mede-eigenaar? Als medefinancier, waarvoor er nieuwe financieringsvormen nodig zijn? Als leverancier van arbeidskracht door mee te helpen op het bedrijf? Of als consument die producten consumeert van het “eigen” bedrijf? Of die gebruikmaakt van andere diensten die het bedrijf biedt, zoals kinderopvang, zorg of kunstateliers? Of als recreant die van openheid, landschap en natuur geniet en zelf meewerkt aan de instandhouding ervan?

Andere relatie tussen rode en groene functies

Zo’n nieuwe verbinding tussen burgers en boeren zou ook een andere relatie kunnen opleveren tussen rode en groene functies. Op dit moment wordt als probleem ervaren dat de landbouw in economische zin weinig tegenspel kan bieden aan rode functies zoals woningbouw. De vraag is of er nieuwe koppelingen denkbaar zijn waarbij economisch krachtige en minder krachtige functies met elkaar worden verbonden. Waarbij de lusten en de lasten gelijkelijk worden gewaardeerd en aan elkaar worden gekoppeld.

Afsluitend kan worden gesteld dat InnovatieNetwerk op zoek is gegaan naar ontwerpen voor een nieuw soort plattelandsbedrijf waarbij burgers (maar misschien ook wel bedrijven) rechtstreeks verantwoordelijkheid gaan dragen voor het beheer van de eigen omgeving.

2. De organisatie van de workshops

Om tot nieuwe ideeën te komen, heeft InnovatieNetwerk besloten om een tweetal workshops te organiseren die als doel hadden om tot verrassende concepten te komen. Die kunnen aansluitend worden benut bij het maken van nieuwe ontwerpen voor een nieuw type plattelandsbedrijf. De eerste workshop had betrekking op nieuwe ideeën voor nieuwe organisatie- en eigendomsverhoudingen. Tijdens een tweede workshop stond de vraag centraal op welke vernieuwende wijze burgers zouden kunnen worden betrokken bij het platteland.

Voor het verkrijgen van maximale input op bovenstaande probleemstellingen, nodigde InnovatieNetwerk een 24-tal deskundigen uit om deel te nemen aan beide workshops. In deze twee groepen waren vertegenwoordigd: wetenschappers, ervaringsdeskundigen, boeren, burgers, creatieve geesten zonder al te veel inhoudelijke betrokkenheid bij het platteland ('wilde ganzen'), specialisten op het gebied van participatie en beheer, en enkele stafleden van InnovatieNetwerk. Verder is bij de selectie gezocht naar een goede balans tussen personen die enerzijds vertrouwd zijn met de landbouw en personen die daar juist buiten staan. In de bijlagen treft u een overzicht aan van de personen die hebben meegewerkt.

Om maximaal gebruik te maken van de denkkraft en verbeeldingskraft van de deelnemers, werd gebruikgemaakt van creativiteitsbevorderende technieken en methoden. Niet zozeer bestaande belangen en posities vormden het vertrekpunt, maar de deelnemers werd gevraagd om over de grenzen van de landbouw, natuur enz. heen te denken. Met andere woorden: kijk naar domeinen die inspirerend zijn bij het zoeken naar het anders omgaan met bezit, beheer en profijt. Een greep uit die domeinen: bedrijven waarvan de mensen die er werken aandeelhouder zijn, verzekeringsmaatschappijen die het eigendom zijn van de verzekerden, voedselorganisaties die in handen zijn van producenten en consumenten, enz. Mede op grond van de uitkomsten van deze exercitie werd de probleemstelling opnieuw geformuleerd. Daarnaast werd van de deelnemers gevraagd om alle gedachten die op tafel kwamen, kritisch te bekijken. En vervolgens te toetsen aan een aantal criteria. Aansluitend vond een clustering plaats, waarna in een fase van ideevorming werd gezocht naar bouwstenen voor nieuwe concepten. De vraag of ideeën ook haalbaar waren, werd bewust onder tafel gehouden. Immers, er gaat veel creativiteit verloren door ideeën in een te vroegtijdig stadium te toetsen op haalbaarheid en uitvoerbaarheid.

3. De concepten van workshop I

Workshop I werd geconfronteerd met de volgende probleemstelling:

Hoe kunnen we beheer, bezit en profijt van de groene ruimte anders organiseren?

Deze probleemstelling werd door de deelnemers op verschillende manieren geherformuleerd (in volgorde van gezamenlijke voorkeur):

- Hoe ziet een bedrijfsconcept er uit waarin producent, consument, boer en burger, landbouw en groene ruimte duurzaam worden gecombineerd?
- Hoe kan iedereen in Nederland in de beperkte ruimte genieten, consumeren, produceren en tegelijkertijd verantwoordelijk zijn? Hoe kan de familie Jansen mede-eigenaar worden van de lusten en lasten van het platteland?
- Wat kunnen grondgebruikers, -beheerders en -eigenaren doen om de meervoudige ruimtebehoeften van burgers (ruimtegebruikers) duurzaam te bevredigen?

Naar aanleiding van deze probleemstelling kwam workshop I tot een groot aantal ruwe ideeën (voor een opsomming, zie de bijlagen), die vervolgens door de deelnemers thematisch werden geclusterd. Met deze clusters in het achterhoofd kwamen de deelnemers vervolgens tot de volgende concepten:

- **Stel een Natuur- of Boerderijplicht in**

Er moet een maatschappelijke dienstplicht komen voor jongeren en ouderen, die je kunt vervullen in de groene ruimte. Deze plicht geeft je vervolgens ook rechten, zoals kamperen bij de boer. Richt het bedrijf in als stad-plattelandstage tijdens verschillende belangrijke fases in het leven (kind-puber-gezin-senior). Bij de uitwerking kwamen de volgende elementen op tafel:

- Verzorg een breed aanbod via internet/databank waarbij de deelnemers hun motivatie duidelijk maken.
- Als deelnemer krijg je ook iets terug (certificaat/ervaringsdiploma), of je krijgt korting voor 'het leven' in bepaalde sectoren. Je zou ook bij de boer mogen kamperen.
- Faseer het naar leeftijdsfase.
- Je moet kunnen ruilen via een systeem van verhandelbare plichten en rechten; het moet een verplichting worden maar tegelijkertijd ook voordeel opleveren.
- Zoek daarbij naar nieuwe financieringsvormen.

- **Maak een koppeling tussen producent en consument**

De relatie tussen producent en consument is nog te eenzijdig, er moet meer wederzijdse binding komen. Adoptie is een goed instrument, maar is nog steeds kleinschalig. Onderzoek dus de mogelijkheden van een nationaal adoptieplan. De boer kan ook een groep consumenten adopteren en daardoor ook een koppeling met belevingslandbouw maken.

- **Ontwikkel diverse Regioconcepten**

Organiseer productie- en consumptiestromen (en daarmee ook geldstromen) binnen een regio. Zoek op regionaal niveau naar vernieuwende organisatievormen zoals coöperaties (waarin producenten en consumenten gezamenlijke belangen hebben). Benadruk de eigen zelfstandigheid, communiceer de voordelen van samenwerking. Omschrijf en verdeel taken en verantwoordelijkheden – schakel daarvoor deskundige partners in. Zorg voor een platte organisatie, een herkenbare regio, met niet te grootschalige ruimte voor verschillende activiteiten zoals werken, wonen en recreëren.

4. De concepten van workshop II

De deelnemers aan workshop II werden geconfronteerd met de volgende probleemstelling:

Hoe kunnen we de betrokkenheid tussen boeren en burgers laten opbloeien?

Deze probleemstelling werd door de deelnemers op verschillende manieren geherformuleerd (in volgorde van gezamenlijke voorkeur):

- Op welke terreinen zouden burgers en boeren kunnen samenwerken met als doel een leefbare en duurzame samenleving?
- Hoe kunnen wij de relatie tussen burgers en boeren vernieuwend, spraakmakend en succesvol vormgeven?
- Hoe zorgen boeren en burgers (bedrijven) ervoor dat er een leefbaar Nederland ontstaat?
- Voor welke stedelijke behoefte is het platteland onmisbaar? De landbouw als zuiver economische sector heeft het in diverse regio's immers moeilijk.
- Wat doen wij met de landbouw? Hoe behoudt de landbouw haar 'license to produce' en hoe behoudt de burger een vitaal platteland? Hoe kan agrarisch gebied voldoende inkomen genereren voor ondernemers?

Naar aanleiding van deze probleemstelling kwam ook workshop II tot een groot aantal ruwe ideeën (voor een opsomming, zie de bijlagen), die vervolgens door de deelnemers thematisch werden geclusterd. Met deze clusters in het achterhoofd kwamen de deelnemers vervolgens tot de volgende concepten:

(NB: Workshop I en workshop II kwamen in twee gevallen tot gelijklopende conclusies/aanbevelingen, namelijk natuur- en boerderijplicht en regioconcepten.)

- **Geef de boerderij een rol rond zingevingsvraagstukken en behoud van regionale identiteit**

De boer, de boerderij en het platteland zijn uitermate geschikt voor bewustwording in het algemeen, nadenken over zingevingsvraagstukken en identiteitsontwikkeling. 'Mensen van het land' hebben sterke verbinding met hun wortels, weten zich afhankelijk van de natuurwetten, kennen een menselijke maat en een natuurlijke opbouw van de dingen.

De situatie en problematiek op het platteland zijn metaforisch voor de vraagstukken in de reguliere samenleving. Je kunt daar dingen uitlokken, ideeën aanwakken, gedachten oproepen door aansprekende mensen in te zetten op alle mogelijke manieren.

- **Organiseer 'Groene Invasiedagen'**

Leg op onverwachte momenten, plaatsen en tijdstippen met ludieke massale acties het accent op de landbouw en dilemma's die daar aanwezig zijn. Groene troepen verzorgen de verschillende acties, zoals koelkasten controleren op EKO-producten, consumenten op straat bevragen op hun eetgewoonten, e.d.

- **Creëer een zogenaamde 'Wijkboerderij'**

In fysieke zin: een agrarisch gebouw midden in een woongebied. Organiseer het produceren en het beheer anders door arbeid, grond, kapitaal en kennis anders in te zetten (bedenken van mengvormen). Maak een koppeling met aspecten als sociale veiligheid. Financiering kan door middel van het afkomen van 'rode' functies. Een plaats voor integratie van functies, zorg voor collectief eigendom, organiseer van onderaf besluitvorming en management.

- **Produceer een tv-soap/format**

Populariseer de dilemma's van de landbouw en vergroot daarmee kennis en betrokkenheid bij het grote publiek. Creëer een mediahype door tegelijkertijd een wedstrijd, een tv-soap, en een quiz te maken met boeren en human interest als rode draad.

- **Bedenk een bewustwordingscampagne over boeren en burgers**

Het doel van zo'n campagne is om de urgentie van het probleem van het platteland te vergroten. Koppel in de campagne plattelandsthema's aan grote-stedenproblematiek. Maak het probleem zichtbaar en beïnvloed de publieke opinie. Kom zelf met de oplossing en creëer vervolgens een waarde (zogenaamde Greenpeace-aanpak). Ontwikkel een organisatie waarin boer en burger samen acties genereren, bouw een ideaalproject, bied handelingsperspectief, zorg voor een herkenbaar gezicht (een bekende boer/burger); zij moeten hierin verschillende rollen krijgen: als klokkenluider van het probleem, hoeder van de kwaliteit van het landschap en als gids met oplossingen.

- **Bouw nieuwe netwerken**

Creëer nieuwe netwerken rondom gemeenschappelijke thema's, bijvoorbeeld 'buitenlucht', 'meewerken op het land', 'oude ambachten', 'natuurontwikkeling', e.d. Dit vraagt om een nieuwe managementmethode (geld, locatie, tijd en planning), andere regelgeving en een uitstraling van kleinschaligheid.

5. Hoe gaan boeren en burgers in 2014 met elkaar om?

Een viertal persoonlijke reflecties

Na afloop van de workshops en de beoordeling van de resultaten, heeft het InnovatieNetwerk vier deelnemers uit de workshops benaderd om een aanvullende bijdrage te leveren. Het verzoek aan hen luidde: geef in de sfeer van een droom vanuit de eigen expertise een korte schets 'hoe boeren en burgers in 2014 met elkaar omgaan'. Hieronder volgen de vier bijdragen.

Gerwin Verschuur, projectmanager CLM:

'Ik zie meer aandacht voor eigen lichaam en geest en grotere betrokkenheid bij plattelandsontwikkeling als 'voeding' voor fysieke, mentale en spirituele ontwikkeling'.

'In 2014 zie ik boeren en burgers voor me die co-creërend hun gemeenschappelijke idealen verwerkelijken. Ik zie nieuw elan op het platteland, dat leidt tot een toename van levenskwaliteit van mensen, dieren en cultuurlandschappen. Het elan komt voort uit een steeds sterker wordende behoefte aan authenticiteit, gezondheid en vitaliteit. Burgers krijgen beter inzicht in behoeften die er echt toe doen op het gebied van hun eigenheid (wie ben ik?), sociaal contact, spel, fysiek contact, spiritualiteit en vieringen.'

Inspelen op behoeften

'Boeren, boerinnen, landeigenaren en nieuwe plattelandsondernemers die authentiek, gezond en vitaal zijn, spelen op die behoeften in. Ze bieden burgers mogelijkheden voor onthaasting, introspectie en voor contact met de natuur en met inspiratiebronnen. Daardoor gaan burgers zichzelf en het platteland meer waarderen.

Ik zie meer aandacht voor eigen lichaam en geest en grotere betrokkenheid bij plattelandsontwikkeling als 'voeding' voor fysieke, mentale en spirituele ontwikkeling. Burgers en collectieven zoals bedrijven en maatschappelijke organisaties zullen in toenemende mate willen en kunnen participeren in het landleven, door mee te denken, mee te werken en mee te financieren.'

Met hoofd en hart

‘Ik zie een herverbinding tussen stad en platteland, burger en boer, cultuur en natuur, die wederkerig is. Het leven van burgers krijgt meer kwaliteit doordat ze zich met dingen verbinden waar ze hart voor hebben. Hoofd en hart komen bij elkaar. Boeren en boerinnen worden ook wijzer van de verbinding met burgers. Ze krijgen meer maatschappelijke en financiële waardering voor hun werk. Er komt meer ruimte voor innovatie op ecologisch gebied en het welzijn van dieren neemt toe. Cultuur-landschappen herstellen en groeien en bloeien.’

Irene van der Marel, boerin:

‘Ik zie burgers en boeren die vol zelfvertrouwen de kwaliteit in hun eigen werk en voedsel kunnen handhaven en daar met volle teugen van genieten.’

‘Het is 2014 en ik zie om mij heen boeren en burgers die weten wat ze willen. Diepste behoeften zijn niet in nevelen gehuld van onrijmbare reclame, maar alom bekend en vervuld vertegenwoordigd. Na de "puberale" jaren zestig en de materiële jaren negentig heeft de maatschappij haar midlifecrisis het afgelopen decennium goed doorlopen en zijn we met rust en wijsheid aan het genieten van wat het leven in de landbouw ons te bieden heeft. Contact. Met wat? Tja, in 2004 een vraag, in 2014 een weet.’

Nieuwe boeren

‘Ik zie om mij heen ex-burgers die het heen en weer huppen tussen tv-stoel en computerstoel via de autostoel ver achter zich hebben gelaten, omdat ze het letterlijk niet meer zagen zitten. Ik zie nieuwe boeren die de rust uitbaten en melk als bijproduct leveren. Ik zie om mij heen burgers en boeren die hun honger weten te stillen. Honger naar het echte leven, de menselijke compassie, de liefde om de tijd te nemen voor ... alles.’

Weer boer worden

‘Ik zie mondige burgers die de gemeente(raad) dwingen om mogelijkheden te bieden voor hen weer boer te kunnen worden. Ik zie een ontwikkelingsplanologie die van onderaf komt. Mogelijkheden eisen en mogelijkheden bieden, dat kunnen burgers en boeren die weten wat ze willen. Ik zie kwaliteitsproducten, biologische landbouw, zorglandbouw, recreatie, meewerklandbouw, ambachten en alle ouderwetse stokpaarden. Maar waar koopt de Aldi dan zijn smakeloze bulkmelk in? En bijna gratis kippen? In Hongarije, in Thailand, voor minder dan de helft van de Nederlandse prijs. Niet van echt te onderscheiden, nou ja voor de Aldi-klant dan. Tja, ze doen maar, we leven tenslotte in een vrij land.’

Laat landbouw bloeien

'Ik zie burgers en boeren die daar hun schouders over ophalen en vinden dat iedereen zelf zijn eigen verantwoordelijkheid moet nemen. Ik zie burgers en boeren die vol zelfvertrouwen de kwaliteit in hun eigen werk en voedsel kunnen handhaven en daar met volle teugen van genieten. Ieder op zijn eigen manier en met zijn eigen creativiteit.

Ik zie een overheid die zich niet veel met de landbouw bemoeit, maar wel kwaliteit van informatie over levensmiddelen aan regels bindt. Verder niks; laat de landbouw maar bloeien met de burgers en boeren die dat in Nederland voor elkaar krijgen via de uitdaging van de markt. Want boeren is bovenal: ondernemen in de geest van de tijd.'

Henk Kool, directeur Nederlands Participatie Instituut (NPI):

'Je kunt in zo'n regiocultuurpark als Nederlander op jouw manier en binnen jouw specifieke behoefte, verschillende rollen innemen: die van burger, van consument en van producent.'

'Als ik in 2014 boven Nederland vlieg, zie ik een land dat is opgedeeld in vier grote regio's. Dwars door alle gemeente- en provinciegrenzen heen zijn er door een centrale landinrichtingsdienst vier megalandschapsparken ontwikkeld op basis van regionale, geografische, landschappelijke overeenkomsten en verschillen. Deze regiocultuurparken zijn vernoemd naar de windrichtingen, Noordwest, Zuidwest, Zuidoost en Noordoost. En, niet onbelangrijk, boeren en burgers zijn bestuurders van deze parken. De overheid is slechts faciliterend en coördinerend.'

Vier thema's

'Elk park heeft zijn eigen doelstellingen als het gaat om natuurproductie, waterberging, afvalverwerking, landbouwproductie, e.d. Alles bij elkaar geeft dit het park een eigen identiteit, zijn eigen bevolking, en zijn eigen regiogebonden bouwstijlen, producten en diensten. In hoofdlijnen levert dat vier globale thema's op: florapark, faunapark, landbouwpark en een waterpark. Overigens, er valt een bonus te behalen als boeren en burgers uit de verschillende parken met elkaar samenwerken, van elkaar leren, en producten en diensten uitwisselen.'

Ontmoeting van stad en land

'Op basis van een gevarieerd aanbod, ontwikkeld binnen zo'n thema, is elke Nederlander telkens voor een periode van 4 jaar gekoppeld aan een van de vier parken. Dat betekent dat je in een cyclus van 16 jaar alle vier de regiocultuurparken hebt 'doorlopen'. Je kunt je voorstellen dat deze aanpak op verschillende manieren een rol kan spelen bij het oplossen van allerlei maatschappelijke problemen: opbouw van sociale cohesie, respect voor andere culturen, ontmoeting van stedeling en

plattelandsbewoner, ontwikkelen eigen identiteit binnen groter wordende wereld (EU en globalisering). Tegelijkertijd zal deze ontwikkeling een rol spelen bij het afronden van de derde fase bestuurlijke vernieuwing in Nederland, gestart in 2004.'

Verschillende rollen

'Je kunt in zo'n regiocultuurpark als Nederlander op jouw manier en binnen jouw specifieke behoefte, verschillende rollen innemen: die van burger, van consument en van producent. Met hoge of lage participatiegraad, met vast of flexibel eigenaarschap. Je kunt dus in elk park op verschillende niveaus, op verschillende momenten en op verschillende manieren deelnemen aan de drie centrale activiteiten: werken, wonen en recreëren. Op deze wijze wordt het mogelijk om het *men-made* cultuurlandschap van Nederland op een betaalbare manier in stand te houden en te blijven ontwikkelen. Waarbij boeren en burgers blijvend kunnen ontdekken welke wederzijdse afhankelijkheid zij hebben.'

Gabriël Augustijn, creatief:

'Boer Henk op zoek naar de basis'

'Henk was boer, al jaren. Maar Henk had het wel een beetje gehad met het zwart-wit kijken naar de gevlekte koeien. Hij wilde wel eens wat meer zien en daarom besloot hij om te emigreren naar Canada. Dat was aanvankelijk een succes, maar na een jaar of tien begon het te knagen. De grootschaligheid en eenzaamheid werden een probleem. Hij besloot terug te keren naar Nederland.'

Meerwaarde voor de samenleving

Op woensdag 25 juni 2014 landde Henk op Schiphol. En toen... toen keek hij zijn ogen uit. Er was namelijk in tien jaar tijd zoveel veranderd in Nederland met betrekking tot de boeren dat Henk niet wist wat hij zag. Boerenbedrijven waren niet meer alleen boerenbedrijven, het waren complete recreatiegebieden geworden. Burgers beschouwen de boerderij als een speciaal uitstapje, wat perfect aanluit bij de *back to basic*-mentaliteit die er op dit moment heerst. Doordat het de afgelopen decennia zo slecht was gegaan met de boerenbedrijven in Nederland had de overheid besloten om boerenbedrijven te gaan subsidiëren als zij een meerwaarde hadden voor de samenleving en de gewone burgers. En hierdoor veranderden de boerenbedrijven langzaam maar zeker in ondernemingen die zich richten op het aanbieden van *back to basic*-belevissen waar gewone burgers zichzelf konden terugtrekken voor bijvoorbeeld een (werk)vakantie en waarbij zij weer feeling kregen met natuur en cultuur.

Rust, eenvoud en identiteit

Voorheen wilden burgers steeds meer en steeds duurder. Bijvoorbeeld vier keer per jaar op vakantie, drie auto's voor de deur, twee huizen, etc. Maar nu is dat helemaal omgeslagen in een *less is more*-gedachte. Burgers zijn op zoek naar, rust, eenvoud en hun ware identiteit. De boerenrecreatiegebieden sluiten hier naadloos bij aan. De boerderijen behoren tot de ontspanningsmogelijkheden van de hedendaagse burger. Voornamelijk bij kinderen is deze vorm van recreatie erg populair, wat mede komt door de dieren die terug te vinden zijn op de boerderij. Door alle drukte hebben gezinnen zelf geen tijd meer om huisdieren te houden en op de boerderij werken de kinderen intensief met verschillende diersoorten.

Ideaal voor deze tijd

Daarnaast is het boerenrecreatiegebied erg in trek door de korte reisafstanden, waardoor de burger niet meer ellendig lang in de file hoeft te zijn om te kunnen genieten. De opbrengsten van de boerenrecreatiegebieden worden direct weer geïnvesteerd in de boerenbedrijven, waardoor deze markt kan blijven groeien en innoveren. Dit alles klonk Henk als muziek in de oren. Hij vroeg zich af hoe hij ooit dit mooie werk had kunnen opgeven. Er bestond immers toch niks mooiers dan de zwart-wit gevlekte koeien? Henk concludeerde dat het boerenrecreatiegebied een ideale uitkomst is voor deze tijd. De combinatie van het boerenbedrijf en recreatie levert een grote meerwaarde op voor de samenleving, zowel in cultureel als financieel opzicht. Daarom kocht hij snel een oude boerderij, die hij opknapte. En op maandag 13 oktober 2014 opende hij 'BoerderVrij', zijn eigen recreatieboerderij!

Bijlage 1: Lijst van deelnemers aan workshop I

Naam	Organisatie
Manu de Bruyn	sessieleider – COCD
Joop van Bergen	
Paul Bos	Fortboerderij Dijkzicht
Sanne Bruijne	‘wilde gans’
Carel van der Hamsvoort	LEI
Eric Hees	CLM
Paula Hübens	InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster
Irene van der Marel	De Grote Voort
Peter Oei	Rabobank Nederland
Ton Rutjens	Rutjens Advies
Hans Rutten	Ministerie van LNV
Mathieu Wagemans	InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster
Linda Werner	‘wilde gans’

Bijlage 2: Resultaten brainstorm workshop I

- wat is het geheim van Toscane?
- 'Achmed' moet zijn eigen schaaap kunnen houden en slachten
- geef burgers de mogelijkheid een landbouwbedrijf te starten
- herverkavel het land in 16 miljoen stukjes
- hef het eigendom op, alles is van iedereen
- geef iedereen een aandeel in de BV Nederland
- ruimteaandelen en obligaties
- zorg voor een landschapsheffing met binding
- particulieren die grond aankopen en verpachten en daar rond mogen banjeren (zie Gras en Wolken)
- stedeling koopt zich in in het landschap, bij de producent
- eigendom van woningen koppelen aan omgevingsaandelen
- oprichten van regionale ontwikkelingsmaatschappijen
- zet 'landschappen' op die als 'brand'-manager' voor een gebied zorgen
- verhandelbare ontwikkelingsrechten op beheer groene ruimte
- aandacht voor platteland in het onderwijs
- project: boer, ga naar de stad (in plaats van 'kom naar de kas')
- regionale eigenheid moet worden beleefd
- schakel de projectontwikkelaar uit
- stop de landbouw volledig
- burgers delen/betalen mee in winst/verlies-rekening van platteland
- bestemmingsrekening
- breng productie en consumptie dicht bij elkaar
- maak de macht van de boodschappentas (in het landschap) duidelijk
- koppeling recreatie met voedselproductie
- organiseer tussen producent en consument wederkerigheid
- collectief beheer vanuit gemeenschappen
- wat kunnen wij leren van Spa Rood (hoe vermarkt je beleving)
- duurzaamheidtoeslag (bijv. aan grens van de EU)
- korting bij aantonen duurzaamheid
- meer mogelijkheden voor gemeenteraad voor wijziging bestemmingsplan
- groene AEX
- koeienvlaaien (afvalproducten) etc. verkopen of cadeau doen aan gebruikers (wandelaars) etc.

- vertrouw niet op bestaande organisaties, zoals gemeente en provincie
- creëer nieuwe coöperaties van burgers en boeren
- meer inspelen op natuurlijke nieuwsgierigheid rond de waarde van het anderszijn
- landbouw heeft als bron voor zingeving enorme potentie
- ontwikkel een irrationele landbouw (met allerlei diensten inspelen op behoeften van de stad, de burger, de medewerker, die zorg nodig heeft, e.d.)
- maak doe-plekken voor voedsel-productie of natuurontwikkeling om mee te werken
- ontwikkel een abonnementensysteem voor meewerken in de landbouw
- meer aandacht voor de afzender op de verpakking van het product
- beheer van gebruiksrechten verhandelen
- herverkavelingdienst voor beheer en bezit
- wandeltochten door productieland
- genootschap van de geheime ruimte
- herdefinieer grenzen van land, provincie en gemeenten
- laat de markt alles oplossen, houd de overheid op afstand
- landschapshewing met uitvoeringsprogramma
- *beehiving*, individuen met gemeenschappelijke thematische behoefte vormen netwerk op en rond de boerderij
- regionaal parkconcept (zie Frankrijk) met eigen ruilhandel, e.d.
- parttime-boeren (duobaan)
- anti-kraaksysteem in de landbouw (grond die leegstaat)
- koppel boeren aan ondernemers en horeca-exploitanten
- zonder overheid
- kijken naar behoeften van de mensen in de stad en hoe de landbouw die behoefte kan invullen
- interim-boeren (boeren betalen hiervoor)
- *flying farmers*; op verzoek komt er een boer jouw bedrijf runnen

Bijlage 3: Lijst van deelnemers aan workshop II

Naam	Organisatie
Manu de Bruyn	sessieleider - COCD
Gabriël Augustijn	‘wilde gans’
Hans Bekkers	B&A-groep
Paul Bos	Fortboerderij Dijkzicht t
Annet Goldstein	‘wilde gans’
Jan Hassink	PRI
Paula Hübens	InnovatieNetwerk Groene Ruimte & Agrocluster
Fokke de Jong	SEV
Johan Martens	Hemelrijksche Hoeve
Janine Pijl	Het Gelders Landschap
David Postma	De Nieuwe Ronde
Ruud Tuithof	‘wilde gans’
Gerwin Verschuur	CLM
Theo Vogelenzang	LEI
Mathieu Wagemans	InnovatieNetwerk Groene Ruimte & Agrocluster

Bijlage 4: Resultaten brainstorm

workshop II

- herverdeling van boerenkinderen
- verplichte stadsstage voor boeren
- verplichte boerderijstage voor iedereen
- adopteer een boer
- islamboerderij (vb Bijlmer)
- onderzoek gaan naar wat je Zin geeft
- speel in op behoefte van ieder mens aan zingeving
- identiteit (vb gebiedsidentiteit zoeken; landbouw daarvoor gebruiken)
- vorm het landelijke gebied als een landgoed, de ontmoetingsvorm voor burgers, boeren en buitenlui
- een boerderij als wijnhuis (streekgerechten e.d.)
- minimaal 1 verbrede activiteit op elke boerderij
- ontwerp een omgevingsbedrijf
- eigendom (van grond) moet kloppen met algemeen belang
- geef de openbare ruimte terug aan de eigenaars (het volk)
- creëer een lokaal of regionaal groenfonds met eigen geld en eigen besluitvorming
- oprichting omgevingscoöperatie
- sluit gebiedscontracten (vraag en aanbod)
- besluitvorming over platteland heeft creatieve voorbereiding nodig; niet overlaten aan kortzichtige politici (organiseer de participatie)
- onderzoek het leven van boer en burger en geef het kwaliteit (bewustwording)
- kinderboerderij op grote schaal (ieder kind een dier)
- eerst alle boeren failliet laten gaan
- voedsel gratis weggeven (bewustwording)
- vergroot urgentie: benadruk consequenties van totale verbreking verbinding boer – samenleving
- introduceer een AEX-index voor de boereneconomie (elke dag in het journaal)
- er moet een minister voor dit onderwerp komen
- aansluiten bij landbouw in de stad, vandaaruit nieuwe verbindingen met nieuwe doelgroepen maken
- vrijwilligerswerk op het land fiscaal aantrekkelijk maken
- platteland = goed doel
- groene Robeco
- sluit alle supermarkten

- laat 'Europa' de p... krijgen!
- proces: eerst verleiden, daarna verbinden en vervolgens committeren
- bedenk niet-economische vormen van profijt/beloning
- percentage bedrijfswinst naar adoptieboer
- alle stedelijke groepen verplicht landbouw laten ervaren
- zet koeien/varkens op vreemde plaatsen neer
- passeer de bestaande economische kanalen
- stimuleer voedselcoöperaties
- participatie op verschillende niveaus: hart (voelen), hoofd (denken) en handen (meewerken, meebetalen)
- niet praten maar doen (werken aan betekenisvolle interventies)
- vitaliteit proeven en ervaren
- agrofitness
- duoboeren
- zorgboerderijen ook voor boeren zelf
- ploeg en zaai het land in een spreekwoord / reclame voor normen en waarden
- zet vreemde dieren op boerderijen
- laten zien dat je kunt aansluiten op grote-stedenproblematiek (integratie, veiligheid en gezondheid)
- zet probleemstelling vraag lokaal – landelijk op de agenda (bewustwording)
- authenticiteit (doe wat bij je past)
- inspiratieboerderij
- ondersteun 'waterboeren'
- 10% van de oppervlakte natuur op de boerderij
- boer als beheerder van landgoederen
- open een keten van boerenrestaurants (McFarm)
- wonen op een boerderij in vol bedrijf
- laat een boer een derdewereldboer adopteren (en andersom)
- vergaderen op het platteland
- breng de 'overall' in de mode
- ga exclusief, luxeproducten moeten duur zijn
- verenigde boeren producten (label)
- wees bewust en trots op eigen historische streekproducten
- maak een soap van ('Idols', boerderij- soap, 'Big Brother'-boerderij)
- boeren kunnen ook niet-eetbare producten verbouwen
- opdracht binnen managementcursus: manage een boerderij
- per regio samenwerken aan multifunctioneel aanbod van voedsel, educatie, landschap, recreatie, zorg, etc.
- geef burgers recht op beleving van natuur, stilte en landschap

- boerderij en omgeving als plaats voor eigenheid, spel, fysiek, spiritueel, viering
- geef de boer een nieuwe naam (geen *boer* maar *roeb*)
- via je hypotheek adoptie en participatie regelen (bijv. RABO-boerderijhypotheek)
- bestemmingsplan vanuit (markt)behoeften in plaats van productie – realiteit
- opheffen natuurorganisaties (laat de landbouw dat doen)
- verhef boeren tot de adelstand
- pensioenen/vermogen richten op waarde ontwikkeling platteland
- meeliften: zorg ervoor dat boeren en natuurorganisaties elkaars belangen/doelen versterken
- doe het: ga de verbinding leggen (en zie het nut) als 1. boer en als 2. burger
- bij inburgering ook kennis van landbouw opnemen (met oog op toekomstige stedelijke bevolking)
- alle boeren ‘onteigenen’ en laten pachten
- erken: ‘ik heb het fout gedaan’
- nationaal dankwoord voor wat de boeren in positieve zin voor onze samenleving hebben betekend
- boer in de troonrede
- word lid van de vereniging van vrienden van het platteland
- maak een monument voor de boer
- ter heroriëntatie elke boer een sabbatical, en financier dat
- dagelijkse functies op de boerderij combineren (kapper, dokter, krantje kopen)
- kinderopvang op de boerderij
- laat iedereen zijn stamboom tekenen (waar liggen je wortels)
- agrarische dienstplicht
- regiorestaurant
- importbeperking
- instellen van beschermheiligen voor de landbouw (regio neemt de verantwoordelijkheid, gezamenlijke aankoop)
- strategische besluitvorming volgens subsidiariteit in de regio
- zoek vitale stromen in de regio/stad en laat daar initiatieven starten met professionele facilitering
- koeien/beesten fokken met kleur/sfeer voor het interieur
- arbeidsreïntegratietrajecten aanbieden
- op elk pak melk aangeven wat er aan tijd en aandacht is ingestopt
- boeren-pool inrichten bij grote bedrijven om medewerkers een periode te laten boeren
- stadsnomaden als herders
- platteland – stad-Award instellen
- boeren in stadsplantsoenen

- sportboerderij – boerenarbeid als topsport
- versterk de relatie tussen hoogleraren en boeren
- laat bekende Nederlanders een boerderij een identiteit geven
- landbouw - recreatieparken ontwikkelen
- scholen vervangen de boerderijen
- sluit alle losse boerderijen en creëer elders 1 landbouwcentrum (gesloten keten)
- na zijn opleiding moet iedereen verplicht 1 jaar op de boerderij werken
- stad en platteland door elkaar ‘husselen’
- oudedagsboerderij
- start landbouwactiviteiten in de kerken
- communisme promoten
- verhef landbouw tot geloof (zingeving)
- het landbouwspeel door Nederland organiseren
- liefdesboerderijen openen
- de zintuigen van de boerderij naar de burger brengen
- landbouwflats bouwen
- landbouwpaspoort
- landbouw zo Europees mogelijk organiseren (niet kleinschalig)
- proef het Boerderij Pakket (thuis of op kantoor)
- boer meer als manager bekijken, boerderij meer als kantoor
- de boer als manager van bedrijven
- haal ’n boer in huis voor een week
- de niet te gebruiken gronden worden begraafplaatsen
- elke Nederlander moet via de boerderij inburgeren
- stop de landbouw, alles weg van de natuur, alles kunstmatig
- de dieren hebben het voor het zeggen
- de eerste 5 jaar van elk mensenleven vindt plaats op de boerderij
- boerderijtheaters in de stad
- landbouw-tv-quiz met natuurlijke prijzen
- het leger gaat op ’t platteland werken (in tijden van oorlog)
- boerderijen als kunst stimuleren van de groene creatieve ondernemer door middel van oscar-uitreiking (zgn Agro’s)
- werkstraffen in de landbouw
- drive-in boerderijen ontwikkelen
- de boerderij is van iedereen
- boerderij wordt fabriek
- boerderij-dating
- tractorraces in plaats van Formule 1
- plattelandsreclame maken op tv

- eigen boerenomroep, 24 uur per dag
- eigen taal voor de landbouw organiseren
- organiseer de supercommerciële boer
- keten van boerenwarenhuizen opzetten (V&D komt vrij)
- maak het minder vies, minder stank en minder afstandelijk, makkelijker en schoner
- apartland: het boerenland als nieuwe staat
- boeren roulatiesysteem opzetten
- bouw boerderijen over snelwegen heen
- de boerderij kookt met de feestdagen
- verenigingen kopen oogst op in de boerderij
- de koelkastcheck (ego-certificaat)
- publieke opinie beïnvloeden
- de eerste haring (eigen feestje voor de primeur organiseren)
- creëer een idool, geef boeren een gezicht (ambassadeur van het platteland)
- maak teams van boeren en burgers en organiseer wedstrijden en vervolgens ook tussen provincies
- agrarische percentage regeling (1% van de bouwsom voor agrarische doelen)
- boerderijvoorziening (verplicht mee te ontwerpen in de ruimtelijke ordening)
- de wijkboerderij (gezamenlijke verantwoordelijkheid en organisatie)
- maak er een kwestie van leven en dood van
- voer een eetbewijs in, hoe moet je je gedragen in het landschap
- vier een bevalling van een oplossing/project
- de relatie van boeren en burgers zintuiglijk communiceren, moet beelden zijn
- van massabespreking naar 1-op-1, herkenbaar gezicht
- combineer moderne technologie met ambachtelijk werk
- organiseer de Nacht van de boerderij
- agrarisch safaripark (laat de dieren los)
- iedereen krijgt een boerderijdag, extra vrije dag om mee te werken
- risicodeelgenootschap: door middel van spontaan hulp aanbieden
- werklozen werken op de boerderij mee om hun uitkering te behouden
- gratis boerderijproducten op school
- meer aandacht voor voorlichting, kennisoverdracht, opinievorming
- overschotten niet meer weggooien (leger des boerderij's)
- de regionale voedselketen (boer en burgers)
- de boerderijplicht
- Greenpeace-aanpak: maak eerst het probleem zichtbaar, kom daarna zelf met de oplossing
- meer onderwijs
- erken het wederzijds vakmanschap met boer en burgerdiploma's

- doe een geboortetest voor nieuwe landbouwideeën (10 punten)